

Tematikus összeállítás

TUDOMÁNYON INNEN ÉS TÚL: A HANKISS-ÖRÖKSÉG

INSIDE AND OUTSIDE OF SCIENCE: THE HANKISS HERITAGE

VENDÉGSZERKESZTŐ: MISZLIVETZ FERENC

BEVEZETŐ

INTRODUCTION

Miszlivetz Ferenc

az MTA doktora, szociológus, a községi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete főigazgatója, a Pannon Egyetem tanára
ferenc.miszlivetz@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér az elmúlt fél évszázad egyik legkiemelkedőbb magyar és közép-európai gondolkodója és tudományos kutatója volt. Munkássága tudományterületeken át ívelt az irodalomelmelettől a szociológián és politikatudományon át az antropológiai filozófiáig és a civilizációelméletig. Számtalan esszéjének és médiaszerepléseinek köszönhetően széles körben elismert és tisztelt, politikai részrehajlásoktól mentes közéleti értelmiségivé vált.

Ez a bevezető írás Hankiss életművének néhány kevésbé ismert aspektusára világít rá, és bemutatja a községi új, tudományos elvekre épülő „felsőbbfokú tanulmány” (advanced study) jellegű intézet létrehozásában játszott szerepét. Elemzi Hankiss képességét a tudományos diszciplínák és a közéleti tevékenységei közötti oszcillálásra, miközben kiemeli a Hankiss írásaiban és kutatásaiban felfedezhető folyamatosságot, amelyek az emberi létezés nagy kérdéseinek megválaszoló kísérleteiben mutatkoznak meg.

Hankiss nagy lépést tett az egyéni kutatások középpontba állításával egy új paradigma és interdiszciplináris kutatási terület, az ember- és társadalomtudományok megalapozása felé.

ABSTRACT

Elemér Hankiss was one of the most influential and brilliant thinkers and academics of the past half century in Hungary and Central Europe. His work overarches disciplines from literary criticism via sociology, political science to anthropological philosophy and civilization theory.

Thanks to his numerous essays and media appearances he became a highly appreciated and well-respected non-partisan, public intellectual.

This introductory essay investigates some of the lesser known aspects of his oeuvre, and his contribution to create a unique advanced study centre in the historic Western Hungarian city of Kőszeg.

It also highlights his outstanding ability to oscillate between different disciplines and public activities, while at the same time continuously focusing on the existential questions of human existence.

Hankiss took a serious step by returning the individual to the forefront of social scientific investigations and (re)establishing a new paradigm in the interdisciplinary field of Humanities and Social Sciences.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, oszcillálás, kvantummechanika

Keywords: Hankiss, Kőszeg, Institute of Advanced Studies, oscillation, quantum mechanics

Hankiss Elemér a 20. század második felének és az új évezred első évtizedének kiemelkedő gondolkodója volt. Nagy ívű pályája a bölcsezet és társadalomtudományok számos területét olvasztotta magába az irodalomelmélettől az értékszociológián át az antropológiai-filozófia-történeti megalapozottságú civilizációelméletig. Az irodalom, a kultúra, a művészetek és a nyelvek iránti vonzódást családi örökségként hozta magával, ahogyan a tudás megosztásának, népszerűsítésének, a közjó gyarapításának igyekezetét is. A társadalmi reformer, a néptanító, a „public intellectual” attitűd jól megfér nála a szűkebb szakterületén dolgozó kutató szorgalmas iparkodásával. Miközben egyfolytában tágította, lazította, majd át- és átlépte a tudományterületek határait, könnyedén közlekedett közöttük, vissza-visszatérve korábbi kiindulópontjaihoz. Kedvenc kifejezésével élve, állandóan oszcillált.

Ezt a könnyed mozgást, intellektuális szökellést, a hirtelennek látszó váltásokat sokan nem értették. Volt, aki helytelenítette, volt, aki csodálta, sokan komolytalannak vélték emiatt. (Ismervén ezeket a vélekedéseket, gyakran saját maga illette magát ezzel a jelzővel. Utólag nem nehéz ebben meglátni az iróniát.) Az ismétlődő váltások valóban nem voltak könnyen érthetőek, részben mert minden egyes „korszakában” teljes odaadással dolgozott, százszázalékos elkötelezettséggel azonosulva az éppenes feladattal. Mi több, gyakran visszatért korábbi kutatási témáihoz. A titkot ő maga segítette megfejteni – utolsó korszakában többször tett rá utalást, hogy valójában mindig is a nagy kérdések, a lét és a nemlét, az élet értelme és értelmetlensége érdekelték. Ehhez kereste-gyűjtötte a bizonyítékokat, az érveket az irodalomban, művészetekben, a mindennapi élet kultúrájában, a társadalomtudományok terén, a pszichológiában, a teológiában, a filozófiában.

PROMÉTHEUSZ VERSUS APOLLÓ: A KETTŐS DALLAM

Egyik legmélyebb, legfontosabb meglátása volt az életünket jellemző kettősség, amelyet a prométheuszi és apollói világ szembeállításával érzékeltetett. Míg Prométheusz a Techné megtestesítője, az emberiség e világi boldogulását segíti, nem téve fel általános kérdéseket a létezésről és túlvilágról, Apolló a művészetek, a kreativitás, a transzcendencia szimbóluma. Az egyik segít a túlélésben, a másik megvéd a semmitől való rettegéstől, széppé, játékosá teszi életünket (Jensen, 2017). Hankiss észreveszi, hogy a két szemlélet nem kizárja egymást, inkább együtt, egyszerre létezik és jellemzi életünket. Néha az egyik kerekedik felül, máskor a másik tör előre váratlanul. Valójában az ő életét is ez a kettősség határozza meg: műhelyt alapít, tv-t, intézetet igazgat, szellemi mozgalmakat indít útnak, vívja a kritikai értelmiség napi harcait szóban és írásban; de közben időről időre, sokszor váratlanul eltűnik, hogy a világ leg-rangosabb szellemi központjaiban olvasson, írjon, gondolkozzon, tanuljon, vitatkozzon, hódoljon az apollói világszemlélet oltárán. Ez az állandó oda-vissza út a két világszemlélet között teszi különösen eredetivé és jótékonyan provokatívvá sokrétű életművét. És kínál számtalan lehetőséget a csatlakozásra, az életmű folytatására.

Ahogy Robert Kramer megjegyzi, „Hankiss elismeri a prométheuszi tudományosság nagyságát, de azt tanácsolja nekünk, hogy ne feledkezzünk meg korlátairól” (Takács, 2018). Bármilyen fontos és csodálatra méltó a technikai innovációk világa, ez a világ adottságként kezeli a létezést, és nincs mondanivalója az élet értelméről, a létezés és elmúlás titkairól.

Hankiss teljesítményét és hatását éppen ez az oda-vissza csapás, az állandó oscillálás közben megfogalmazott kérdések teszik annyira inspirálóvá és izgalmas-sá. Nem egymástól elválasztva kezeli és elemzi a két világot, hanem egymásra vonatkoztatja azokat. Az eltérő szemléletek és tudományterületek állandó összekapcsolása miatt segített új utakat találni a különféle szakmák művelőinek, tágítva szemléletüket, bátorítva őket új kérdések felvetésére, az elavult vagy a valóságot beszűkítő teóriák és módszertanok elhagyására, az egymás felé fordulásra.

AZ ÖRÖK KÉRDEZŐ

2017 tavaszán *Kérdező ember* címmel nemzetközi konferenciát szerveztünk Kőszegen Hankiss Elemérre emlékezve. Az előadók sokfelől érkeztek, az irodalomtörténészek, szociológusok, politológusok, antropológusok mellett ott voltak a közgazdászok, biológusok, fizikusok, építészek, alkotóművészek, szerkesztők és filozófusok. A *Magyar Tudomány* mostani száma az ott elhangzott előadásokból közöl válogatást. Hankiss szellemi és tudományos eredményei és

hagyatéka mellett fő törekvésünk inspiráló képességének bemutatása. A szerzők jó része együtt dolgozott-kutatott Hankiss Elemérral az Új Közép-Európa ösztöndíjprogram keretében, Kőszegen 2014-ben. Vannak, akik már korábban, az MTA Érték-műhelyének korszakából ismerték személyesen. A kőszegi élmény mindenki számára meghatározó volt, nemcsak a rendszeres személyes együttlét miatt, hanem mert ekkor indult a Kőszeg-KRAFT Projekt, amelynek keretében folyamatosan felújításra kerülnek a város legértékesebb, legizgalmasabb épületei, többek között a reneszánsz kori gyökerekkel rendelkező Festetics Palota, ahol az időközben megalapított Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének Hankiss Elemérről elnevezett kutatóközpontja és archívuma is helyet kapott. A terv 2014-ben már létezett, ennek tudatában jártuk be Elemérral többször közösen az épületet (Ekler Dezső, Hankiss). Nem véletlen, hogy az archívum és az emlékszoba mellett itt kap helyet a „Kérdések Háza”.

Ahhoz, hogy eljuthassunk ideig, sok mindennek kellett történnie. Belül a fejekben és kint az alternatív valóságok birodalmában.

KIUGRÁS A DOBOZBÓL

A 2015-ben alapított kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének (angol rövidítése iASK, Institute of Advanced Studies, Kőszeg) logója nem véletlenül a kilencpontos rejtvény (nine dots puzzle). Annak frappáns szemléltetése, hogy egy adott struktúrára vonatkozó feladványok sikeres megoldásait gyakran csak a struktúra kereteiből kilépve, vagy „dobozunkból kiugorva” találhatjuk meg.

1. ábra (Neve, 2015)

Hankiss Elemérral még diákkoromban találkoztam, munkatársként a '80-as évek elejétől, a Szociológiai Intézetbe kerülésem óta ismertem, szorosabban és folyamatosan a '80-as évek végétől működünk együtt. Első közös kísérleteink új keretek kialakítására, a dobozból való kiugrásra nem vezettek áttöréshez. Noha a szabadság friss levegője vett minket körül, mozgásterünket az intézményi keretek, a partnerek vonakodása és az anyagi-infrastrukturális feltételek jelentősen korlátozták. Az MTA-t szerettük volna új kutatóközponttal gazdagítani, felpezsdíteni azzal, hogy nemzetközi mester- és doktori képzést indítunk.

Európa Kutató-központot kezdtünk szervezni, de nem jutottunk tovább egy magánalapítványnál ('90-es évek eleje). Majd szombathelyi kollégáink felkérésére az akkor már válságba került és átalakításra váró főiskolából próbáltunk egyetemet varázsolni, bevezetve az Európa-tanulmányokat ('90-es évek második fele). 1994-ben sikerült új kulturális közösségi teret, Európa Házat nyitni Kőszegen, ahol hamarosan megindultak a máig tartó nemzetközi nyári egyetemek. Mindez rengeteg munkát, sok, határokon átívelő új kapcsolatot, számtalan nyertes pályázatot, nagyfokú önállóságot és rengeteg tapasztalatot hozott. A 2000-es évek elején, egyik uniós pályázatunknak köszönhetően létrehoztuk egy interdiszciplináris európai doktori iskola kutatási programját és működésének keretfeltételeit. Az akkori magyar kormányzat nem állt készen ennek befogadására, ami pedig az ambiciózus projekt további uniós támogatásának feltétele lett volna. Hankiss mindenben részt vett: tanított Szombathelyen, majd Kőszegen, rendszeresen előadott a nyári egyetemen, részt vett az EU-s forrásokból finanszírozott kutatásokban, elképzeléseink brüsszeli prezentációjában. (A teljesebb képhez tartozik, hogy ha intézményi szinten nem is értünk el áttörést, személyesen sokan támogatták a kőszegi fejlesztéseket: a nyári egyetemek és a mesterképzés rendszeres előadói között a mai napig szerepel Kroó Norbert, Palánkai Tibor, Schöpflin György; tanácsadóként segíti munkánkat Szentes Tamás; az intézet munkatársai között található a szintén hosszú ideje Kőszeghez kötődő Csepeli György, Pók Attila és Stuart Holland; huzamosabb ideig kapcsolódott a teamhez Manchin Róbert és Török Ádám etc.)

Az igazi áttörésre azonban várni kellett. 2008-ban, a válság kirobbanásának pillanatában az IBM magyarországi vezetői kerestek meg azzal, hogy lehetséges-e, és ha igen, hogyan, változtatni a magyar munkaerő kultúráján. Ahhoz, hogy a válaszuk több legyen személyes véleménynél, empirikus kutatást kellett végezni, amelyet az IBM finanszírozott. Ezerfős mintával dolgoztunk, kérdezőbiztosban nem volt hiány, kitűnő végzős diákjaink voltak Szombathelyen. A kisebb-nagyobb multcégek munkavállalói a válság hatására némileg gyanakvók voltak, többen visszaléptek, de végül összeállt a lista. Hankissnak tetszett a feladat, és bár, ahogy utóbb többször hangoztatta, ekkor már hátat fordított az adatgyűjtések és adatfeldolgozások empirikus világának, a kérdőíveket az ő értékszociológiai szempontjai alapján közösen állítottuk össze, Füstös László módszertani segítségével. Pogátsa Zoltán és Jody Jensen voltak még a team tagjai, ők készítették a mélyinterjúkat a zömmel külföldi vállalatvezetőkkel. Izgalmas eredmények jöttek ki, sokat tanultunk. Kiderült, a globális multcégeknél dolgozó magyar munkavállalók értékaspirációi pozitív irányban mozdultak el (nyelvtanulás, világlátás, együttműködés, teammunka etc.), társaiknál azonban ugyanők nem látják a pozitív fordulatot. Az IBM azonban nem érdekes kutatási eredményekre, hanem megoldási javaslatokra várt. Mivel a kutatást az akkor még létező innovációs járulékból finanszírozták, egy innovációs termé-

ket kellett előállítanunk. A team javaslatai egyértelműen az oktatási rendszer egészének gyökeres megváltoztatására, egy új oktatási struktúra létrehozására vonatkoztak, amelynek az origója, elképzelésünk szerint, egy, a létezőtől teljes mértékben különböző egyetem, pontosabban egy új felsőoktatási struktúra volt (Miszlivetz et al., 2009a). Ezt akkor jobb híján Jövőegyetemnek neveztük el. A kutatási összefoglaló a javaslatcsomaggal együtt könyvformában is megjelent (Miszlivetz et al., 2009b). Tartottunk néhány jól sikerült bemutatót és konferenciát, de a javaslat, a korábbiakhoz hasonlóan, nem keltette fel a döntéshozók és -előkészítők figyelmét.

KREATÍV VÁROSOK ÚJ TUDÁSKÖZPONTOKKAL

A nagy nemzetközi cégek már hosszú ideje az innovációs befektetések kísérleti terepeinek tekintik a városokat, se szeri, se száma az okosváros, zöld város, élhető város koncepcióknak, amelyek azután bürokratikus nyelvezetbe csomagolva hol lecsorognak, hol elakadnak a kormányzati és önkormányzati döntéshozatal csatornáin. A kutatás során több céggel jó kapcsolatba kerültünk, az IBM mellett a Siemenszel mai napig tartjuk a kapcsolatot. Mindkét cégnek határozott elképzelései vannak a jövő sikeres, vonzó, élhető városairól. Ebbe a jövőképebe a kis- és középvárosok azonban nem fértek bele. Felvettem, hogy kidolgozunk egy koncepciót, ami a Közép-Európában gyakori, de a koncepciótlan központi fejlesztések, véletlenszerű és társadalmi szinten átgondolatlan zöldmezős beruházások és a kiszolgáltatottságot erősítő globális kalamitások miatt elnéptelenedő, vonzerejüket veszítő nyugat-magyarországi – és persze potenciálisan más történelmi – kisvárosok együtteseit vonzó fejlesztési és befektetési célponttá teheti. Az ún. „puha tényezők” erősítése által az identitásukban megerősödött, kreatív, megtartó energiáikat visszanyerő városok infrastruktúrájuk modernizálása, új munkahelyek létesítése következtében saját lakosságuk és az odalátogatók szemében újra vonzóvá válhatnak. A koncepció kiterjedt a városokat körülvevő agglomerációs gazdaságra, a vidék fenntarthatóvá tételére is.

Megszületett a KRAFT (Kreatív város – fenntartható vidék) integrált fejlesztési program, amelynek kidolgozását a Siemens támogatta. Ez a koncepció már nagyobb visszhangot váltott ki. Az esettanulmányt a Kőszeg–Szombathely-városegyüttesre dolgoztuk ki (Miszlivetz et al., 2012 [2014]). A KRAFT koncepciója felkeltette a kormányzat és néhány városi önkormányzat érdeklődését is. Az új típusú tudásközpont gondolatával kombinálva megszületett a Kőszeg-KRAFT-program. Ennek köszönhető, hogy 2014-től elindulhatott az Új Közép-Európa ösztöndíjprogram, amelynek Hankiss Elemér is részese volt. Az elméletből valóság lett.

A dobozból a szó mindenféle értelmében sikerült kiugranunk.

HANKISS TUDOMÁNYOS ÉS KÖZÉLETI INNOVÁCIÓI

Hankiss lenyűgöző tudományos és gondolkodói teljesítményének sokrétűsége és sokoldalúsága a maga teljességében és összefüggéseiben csak most kerül feltárássra. A tíz évvel ezelőtt, 80. születésnapjára kiadott Festschrift még nem tartalmazott összegző tanulmányokat, bár inspiráló erejét a kötet több szerzője is kiemeli (lásd többek között: Szentes Tamás, Bruszt László, Szakolczai Árpád és mások [Miszlivetz, 2008]). Nem csoda: Elemér szellemileg friss, fizikailag fitt volt, vártuk az új tanulmányokat, a következő könyvet.

Sokat és sokan írtak – többek között e válogatásban és az ezzel párhuzamosan megjelenő Helikon-kötetben – irodalomelméleti és szociológiai korszakának eredményeiről, a strukturalizmus szellemi megújulást hozó bevezetéséről, az értéksszociológiai kutatásokból kinövő *Társadalmi csapdák*ról és *Diagnózisok*-ról (Vitányi Iván, Kerekes Sándor, Bokányi Péter, Csepeli György, Pók Attila, Szathmáry Eörs stb.), a „második társadalom” heurisztikus koncepciójáról.

Hankiss a magyar társadalom értékrendjének és viselkedési kultúrájának torzulásairól nem szűnt meg értekezni.

Nem véletlen, hogy 2014-ben két kiadást is megért életmű-összefoglaló kötetben, a *Befejezetlen emberben* jelentős rész jut a társadalom és a hatalom kritikájának (Hankiss, 2014a, 193–241., [*Társadalom*], 241–255. [*A hatalom ereje és butasága*]).

Johan Galtung híres tanulmányát adaptálja a '70-es, '80-as évek magyar közállapotaira, precízen megfogalmazva a „Főkutyák” és „Alkutyák” személyi függőségi rendszerének társadalmi morált és együttműködési készséget romboló természetét: „Az alkutyák erősen kötődnek a főkutyájukhoz, mert az intézményrendszer biztosította formális jogokkal szemben, amelyeknek nehéz érvényt szerezni, a főkutya ténylegesen segíteni tud nekik; ...hajlamossá válnak arra, hogy ezért a segítségért és jobbágyi biztonságért feladják függetlenségüknek még a látszatát is [...] Minden lényeges kérdésben a felettesen keresztül vezet az út az esetleges megoldáshoz, s így az emberek még az egymás közötti ügyes-bajos dolgaikkal is hozzájuk kell hogy forduljanak; ezzel akarva-akaratlan erősítik a felettük lévők hatalmát, és gyengítik a társaikkal őket összefűző kapcsolataikat, csökkentik a horizontálisan szerveződő közösségek létrejöttének lehetőségét.” (Hankiss, 2014a, 201–202.)

Bár sokat változott a világ a '80-as évek óta, a feudális vagy újfeudális függőségi rendszerek tovább élnek immár globális dimenziókban:

„...a szabadon áramló információk ostroma ellenére még ma is nagyon erős, világszerte... és lokálisan, a főkutya-alkutya kapcsolatok rendszere. A világ nagy bankjainak fürtjén függenek például a magyar bankok is, és jobban odafigyelnek a Főkutyára, mondjuk a Federal Reserve-re, mint betéteseik Facebook-zümmögésére.” (Hankiss, 2014a, 203.)

A szerző mesterien szintetizálja és terjeszti ki a társadalomkritikát egy új korszakban a globális és európai térre. Tovább élő feudalizmusunk szemléletes és rendkívül időtálló példájától, sugaras vasútvonalainktól, a szocializmus büfésnőjének kemény vagy puha blokkjától, a kis umbuldától a makrokorruptióig, Hankiss átkalauzol minket a mába.

„A történelem azoknak a hazugságoknak az összessége, amelyekben megegyeztünk” – idézi a Napóleonnak tulajdonított mondást.

„Az okos nemzetek olyan hazugságokban egyeznek meg, amelyek előre viszik, lendítik országukat. ...A mi hazugságaink sántítanak, és visszafelé húznak minket” – szól az üzenet (Hankiss, 2014a, 224.).

FÉLELEM ÉS CIVILIZÁCIÓ: A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK EGZISZTENCIALIZÁLÁSA

Bár folytatja prométheuszi ténykedését, Hankiss nem esik ki társadalomreformeri szerepéből, a 90-es évek második felétől figyelme és kutatói érdeklődése az apollói szférák felé viszi. *A félelem és a társadalomtudományok* címet viselő, angolul is megjelent nagy ívű esszéjében kimutatja, hogy a szociológia nem tud mit kezdeni a halál és az egzisztenciális félelem kérdésköreivel. Szakít a szociológia évszázados gyakorlatával: az egyént a maga értékeivel, törekvéseivel, szorongásaival és rettegéseivel önmagában mint a társadalmi létezés független és meghatározó tényezőjét is értelmezi. Ezzel megnyitja az utat a társadalomtudományok egzisztencializálása felé. Szemben a szociológia és a 20. századi társadalomelmélet meghatározó nagyságaival, Émile Durkheimmel és Talcott Parsonsszal, a félelmet és a szorongást nem csupán „egyéb társadalmi tények” következményeinek, hanem az emberi civilizáció egyik legfontosabb teremtő és mozgató elvének tekinti (Hankiss, 1997, 73.). Hangsúlyozza, hogy a szituációs félelmek mögött ott rejtőzik a „mélyebb, egyetemesebb félelem, az életért való szorongás, az elmúlástól, a nemléttől, a haláltól való félelem”, amely „döntő szerepet játszott [...] a mítoszok, vallások, eszmerendszerek, művészetek, világképek, sőt még a tudományos elméletek létrehozásában is” (Hankiss, 1997, 74.). Következésképpen Hankissnál a civilizáció nem valamely történelmi korszak és kultúrkör kifinomult technikával és rítusokkal párosuló csiszolt viselkedéskódexe, valamiféle hab a tortán, hanem épp ellenkezőleg: „élet-halál kérdés”.

„Az emberi lények nem tudtak volna fennmaradni, ha [...] nem vértették volna fel magukat szimbólumok védőburkával is: mítoszokkal és vallásokkal, hit- és értékrendszerekkel, eszmékkal és műalkotások fényes gyülekezetével. Röviden azzal a nagyszerű építménnyel, amelyet civilizációnak szokás nevezni. Fenn akartak maradni egy ismeretlen és veszedelmes világban, amelybe csak részben

illettek bele. Ez a világba nem illés volt emberi létük alapélménye, életük fő hajtóereje.” (Hankiss, 1997, 77.)

Hankiss ezzel kirántotta a kardot a társadalomkutatást a prométheuszi hasznosság elvére redukáló *mainstream* szociológiával és politikatudománnyal szemben. Saját kifejezésével szólva, nyíltan fellép „a társadalomtudományok egzisztencializálása” mellett (Hankiss, 1997, 79.). A kemény társadalomtudományok képviselői a létkérdéseket nem tekintik tudományosan vizsgálható és vizsgálandó kutatási területeknek. Hankiss viszont nem csupán elfogadja, de nem akármilyen szinten műveli is a társadalmi hasznosságot közvetlenül szolgáló kutatásokat, miközben megszabadul a számok, az adatsorok és a bizonyosság bűvöletétől. Szellemi öröksége a bizonyíték, hogy ha nem is könnyen összeegyeztethető, de nem zárja ki egymást Apolló és Prométheusz szelleme.

A BIZONYTALANSÁG KORA ÉS AZ ÓLÁLKODÓ MINÓTAUROSZ

Ezzel a tanulmányával – amely később a *Fears and Symbols* kötetben (Hankiss, 2001) angolul is megjelent – Hankiss egy új civilizációelmélet alapjait körvonalazza. A „kemény” társadalomtudományok szerény hozzájárulásával szemben sokat merít az emberrel foglalkozó más tudományterületekből, elsősorban a kultúrantropológiából (Broniszlav Manilowski), a pszichológia és szociálpszichológia (Sigmund Freud, Carl Jung és követőik) és nem utolsósorban a filozófia és tudományfilozófia eredményeiből (Friedrich Nietzsche, Oswald Spengler, Karl Jaspers, Herbert Marcuse stb.).

A harmadik évezred kezdetétől egyre nyilvánvalóbbá váló, egymásból táplálkozó, összefonódó válságok sorozatából Hankiss levonja a következtetést: egy új korszakba, a bizonytalanság korába érkezünk (lásd erről többek között *Válság világrenszer-szemléletben* (Miszlivetz, 2009b) és *Eredeti válságfelhalmozás* (Miszlivetz, 2009a) című tanulmányköteteinket).

Jaspers axiális, azaz tengelyfordító korszakok koncepcióját tovább fejlesztve Hankiss arra a következtetésre jut, hogy egy újabb (sorrendben a harmadik) axiális korszakba érkezünk. A korszakhatárokat nehéz ugyan élesen elkülöníteni, mivel azok inkább „fésűsen” illeszkednek egymásba, de „a fordulat látványos, már-már drámai mivolta miatt... indokolt az elmúlt ötven–száz évet [...] új axiális kor kibontakozásaként elemeznünk. Olyan korszakként, amiben gyökeresen átalakult, átalakul a világ gazdasági-társadalmi-kulturális szerkezete, átalakul a világmindenségnek és az életnek, az ember helyének, szerepének, létének az értelmezése.” (Hankiss, 2013, 1389.)

Hankiss ezzel közel került azokhoz a szerzőkhöz és elemzésekhez, amelyek különböző megközelítéssel, de ugyanarra a következtetésre jutottak a globális átalakulás elemzése során. A politikai gazdaságtan alapú világren-

szer-szemlélet, az ökológiai rendszerelmélet, a civilizációelméletek és a nagy történelmi korszakváltások olyan kiemelkedő képviselőihez, mint Polányi Károly, Immanuel Wallerstein, László Ervin, Zygmunt Bauman, Eric Hobsbawm vagy Juval Harari. Új Nagy Narratívát kezdett írni, amely nehezen besorolható természete miatt várhatóan még sok további termékeny fejtörést fog okozni értelmiségiek és kutatók új generációi számára. Ez a töprengés és újragondolás máris megkezdődött, erről tanúskodik jelen válogatás több tanulmánya, többek között Mátay Mónika, Z. Karvalics László, Sümegi István és Boda Dezső írásai.

Bár a harmadik axiális kort Hankiss globális méretekben értette, érdeklődésének középpontjában bevallottan is Európa, a nyugati civilizáció és annak átalakulása, válsága, kiüresedése állt. Utolsó írását a Népszabadság 2014. december 14-i számában tette közzé *Európa és a Minótauros* címmel (Hankiss, 2014b). A kiürülésből fakadó önpusztítás veszélyére figyelmeztet.

ÉRTELEMKERESÉS A KVANTUMVILÁGBAN

Hankiss Elemér nem azok közé tartozik, akik öncélúan és végül megfogható eredmények, válaszok nélkül merengenek az élet értelmén és az elmúlás rejtélyein, akiktől jogosan tartják magukat távol a komoly természettudósok. Szenvedélyesen kutatta, hogy mi rejlik a mindennapi élet felszíne alatt, hogy van-e valami mélyebb rétege az emberi létnek (Hankiss, 2014a, 33.).

Komolyan gondolta, hogy a bizonytalanság új korszakában, a nyugati civilizáció kiüresedésének idején új értelmezési kereteket kell találnunk a tudományos megismerés számára, és ehhez végleg véget kellene vetni a filozófia (bölcselet) és a természettudományok közötti eredménytelenül félbemaradt háborúnak és kölcsönös idegenkedésnek.

Úgy vélte, s ez is közös meggyőződésünk volt, hogy a kvantumfizika legújabb eredményei erre minden korábbinál több lehetőséget nyújtanak. Az iASK megalkulása előtt tettünk néhány bátortalan lépést egy új párbeszéd felé. Fizikusok, biológusok, informatikusok társaságában sor került néhány hasznos és érdekes beszélgetésre Kroó Norbert akadémiai dolgozószobájában. Elsősorban neki köszönhető, hogy ezek a találkozóok Kőszegen folytatódtak, és ma már előadásorozatokká szélesedtek. Az igazi együttműködéshez és gondolkodáshoz még valószínűleg hosszú út vezet.

Hankiss *Kvantummechanika és az élet értelme* címmel itt közölt esszéjét örökül hagyta ránk. Amikor Kőszegen előadás formájában is elhangzott, Kroó Norbert megígérte, hogy reagálni fog az elhangzottakra. Megtisztelő és egyben törekvéseinket bátorító, hogy ez a válasz megszületett, és a két írást együtt közölhetjük a *Magyar Tudomány* hasábjain.

Ahhoz, hogy a tudományháború lezárását ne csupán passzív semlegesség és érdektelenség, hanem gyümölcsöző együttműködés követhesse, mindkét oldalon sok munkára, tanulásra és nyitottságra van szükség. Fogyasztói civilizációnk és az egyoldalú prométheuszi szemlélet nem kedvez ennek. A bölcsészek és társadalomtudósok meg kell hogy ismerkedjenek a relativitáselmélettel és a kvantumkutatás egymással is vitában álló irányzataival, és szakterületük mellett a kultúra és tudomány más területein is otthonosan kellene mozogniuk. A 20. század első felében a fizikusok és természettudósok követték a filozófiai vitákat, tisztában voltak az eszmeáramlatok jelentőségével. Ez mára megváltozott.

Einstein figyelmeztetése megszívlelendő:

„Manapság sok ember – köztük hivatásos tudósok – olybá tünnek, mint aki ez-revel látott már fákat, de nem látott még erdőt. A történelmi és filozófiai háttértudás megóv azoktól az előítéletektől, amelyekben a legtöbb tudós szenved. Ez a filozófiai belátás által megteremtett függetlenség – véleményem szerint – az, ami megkülönbözteti az egyszerű kézművest vagy specialistát az igazság valódi kutatójától.” (Einstein, 1944)

Hankiss Elemér az einsteini értelemben vett igazság valódi kutatója volt – irigylésre és követésre méltó tudásvértezzettel és műveltséggel, és különleges képességgel, hogy nem zavarják a fák az erdő felismerésében.

IRODALOM

- Albert Einstein 1944. december 7-én írt, publikálatlan levele R. A. Thorntonhoz (részlet)
- Hankiss E. (1997): A félelem és a társadalomtudományok. *Mozgó Világ*, 7, 63–80.
- Hankiss E. (2001): *Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization*. Budapest–New York: Central European University Press
- Hankiss E. (2013): Európa, két világ közt. *Magyar Tudomány*, 174, 11, 1386–1395. <http://www.matud.iif.hu/2013/11/15.htm>
- Hankiss E. (2014a): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (2014b): Európa és a Minótauros. *Népszabadság*, 2014. december 14.
- Jensen, J. (2017): A hankissizmus dialektikája. In: *A Kérdező Ember. Hankiss Elemér emlékkonferencia*. Előadás. Kőszeg, 2017. június 8–9.
- Miszlivetz F. (szerk.) (2008): *Hankiss 8van?: találjuk ki...! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. Budapest–Szombathely: MTA PTI–Savaria University Press
- Miszlivetz F. (szerk.) (2009a): *Eredeti válságfelhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Szerk. Miszlivetz Ferenc. Szombathely–Budapest: Savaria University Press–Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, 263–277.
- Miszlivetz F. (szerk.) (2009b): *Válság világrendszer-szemléletben*. (Új Reformkor-sorozat) Szombathely: Savaria University Press

- Miszlivetz F. et al. (2009a): *A magyar munkakultúra globális környezetben: avagy „Ki lehet-e találni” a magyar munkaerő kultúráját?* Kutatási jelentés. Savaria University Press, Szombathely
- Miszlivetz F. et al. (2009b): *A magyar munkakultúra állapota és alakításának lehetőségei globális környezetben: kutatási jelentés.* Szombathely: Savaria University Press, <https://docplayer.hu/777445-A-magyar-munkakultura-globalis-kornyezetben.html>
- Miszlivetz F. et al. (2012 [2014]): *Kreatív városok és fenntarthatóság: Javaslatok a Duna-stratégia megvalósítására Nyugat-Pannónia példáján.* Kőszeg–Szombathely: Savaria University Press
- Neve, M. (2015): Learning from Places: Steps to a Geography of Cultural Heritage. In: Miszlivetz, F. and the Research Community of ISES: *Creative Cities and Sustainability. (ISES Book Series)* Szombathely: Savaria University Press, http://www.academia.edu/15486457/Learning_from_Places_Steps_to_a_Geography_of_Cultural_Heritage
- Takács M. József (szerk.) (2018): *Hankiss Elemér emlékkönyv.* Budapest: Helikon Kiadó